

नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण

डा. विष्णु न्यौपाने, उपप्राध्यापक
सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि. neupanesmc@gmail.com

Article History: Received 29 July 2023; Reviewed 14Aug. 2023; Revised 8nd Sep. 2023; Accepted 15 Sept. 2023

लेखसार

नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण शीर्षकको यस लेखमा नेपाली भाषाको विकासका क्रममा भएका कार्यहरूमध्ये व्याकरणलेखन, साहित्यलेखन, कोशनिर्माण, पठनपाठन, अनुसन्धान, पत्रपत्रिका प्रकाशन र भाषिक आन्दोलन तथा अभियानहरूजस्ता उपशीर्षकहरूमा विषयको विश्लेषण गरिएको छ । विक्रमको दसौँ शताब्दीदेखि आजसम्मको नेपाली भाषाको विकासको इतिहासका विभिन्न कालखण्डहरूमा विभिन्न कामहरू भएका छन् । यिनै कामहरू केकसरी अगाडि बढे भन्ने मूल समस्यामा यो लेख केन्द्रित छ । नेपाली भाषा बहुसङ्ख्यक नेपालीको मातृभाषा, नेपालभित्र बोलिने विभिन्न भाषाहरूको सम्पर्क भाषा, नेपालको राष्ट्रभाषा, नेपाल राज्यभित्र सरकारी काजकाजको भाषा हो । यसको विकासमा भएका कार्यहरूको विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो । पुस्तकालय अध्ययन कार्यका आधारमा द्वितीयक स्रोत सामग्री सङ्कलन गरी यिनै सामग्रीको अध्ययन र पुनरावलोकनबाट गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा विश्लेषित यस अनुसन्धान लेखमा नेपाली भाषाका विकास र विस्तारमा उल्लेख्य कार्य भई यो भाषा एउटा संवृद्ध भाषाका रूपमा रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आधुनिकीकरण, आर्यभाषा, मानकीकरण, शब्दभण्डार, शुद्धीकरण ।

विषय परिचय

भाषा विचारविनिमयको साधन हो । यो मानव समुदायको अमूल्य निधि हो, प्राण हो । यसको माध्यमबाट मानवले अन्तरहृदयका सूक्ष्मातिसूक्ष्म भावहरूलाई अरू समक्ष व्यक्त गर्न सक्तछ भने अरूका वेदना र मर्मलाई सुन्न पनि सक्तछ । यो विचार विनिमयको माध्यम हो जसले गर्दा नै मानव सर्वश्रेष्ठ प्राणीका रूपमा रहन सकेको छ । मानवले मात्रै हृदयका भाव एवं विचारलाई भाषाका माध्यमबाट अरू समक्ष राख्न सक्तछ । भाषा व्यक्त गरेपछि मानवले आनन्दानुभूति गर्दछ । यो नितान्त मानवीय वस्तु हो । मानवले मात्र आफ्ना विचारहरू अरूलाई भाषामार्फत अभिव्यक्त गर्न सक्तछ । संसारमा प्रचलित विचारविनिमय गरिने यस्ता भाषाको सङ्ख्या तीन हजार जति भएको अनुमान छ (बन्धु, २०५२, पृ. ४) । यिनै भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषा पनि एक हो । यो भारोपेली भाषापरिवारको सत्त्ववर्ग भित्रको भारतइरानेली शाखाअन्तर्गत भारतीय आर्यभाषाको संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको एक भाषा हो । नेपालको कर्णाली, भेरी र सेती अञ्चल समेटिने भूगोल जसलाई सिञ्जा

केन्द्रविन्दुमा खस प्रदेश भनिन्थ्यो, त्यही भूभागमा दसौँ शताब्दीतिर आधुनिक आर्यभाषाहरूको विकासका क्रममा नेपाली भाषाको जन्म भएको मानिन्छ। नेपाली भाषाका सन्दर्भमा बृहत् नेपाली शब्दकोशले “भारोपेली भाषा परिवारको, शतम् वर्गबाट संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै जन्मेको, आधुनिक आर्यभाषाको एकभेद, देवनागरी लिपिमा लेखिने..., नेपालमा बस्ने विभिन्न भाषाभाषीहरूका बिच विचारविनिमय गर्ने माध्यम भाषा, बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको भाषा” भनी परिभाषित गरेको छ (पोखरेल, २०६७, पृ. ७०७)। नेपालको संवैधानिक विकासमा पूर्ववर्ती संविधानहरूमा नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा भनिएको छ। २०७२ को संविधानमा “देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ। नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्नेछ। भाषासम्बन्धी अन्य कुरा भाषाआयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम हुनेछ” (नेपालको संविधान, २०७२, पृ. २-३) भनी नेपालीलगायत सबै भाषालाई राष्ट्रभाषा भनेको छ। नेपाली भाषा बहुसङ्ख्यक नेपालीले मातृभाषाका रूपमा बोल्ने, नेपालका विभिन्न भाषाहरूको सम्पर्क भाषा हो। नेपाली जातिकै साभ्ना भाषाका रूपमा यो प्रतिष्ठित छ। भुटान, सिक्किम, दार्जीलिङ, बनारस, देहरादुन, आसाम, म्यानमार, हङकङलगायत विश्वका विभिन्न भूभागमा यो भाषा बोलचाल गरिन्छ। यी भूभागमा समेत यस भाषाको भूमिकामूलक अग्रस्थानमा रहेको तथा सामाजिक व्यवहारका रूपमा प्रयोग गरिन्छ। यिनीहरूले यस भाषालाई विदेशी भाषाका रूपमा शिक्षण सिकाइ र सञ्चारमाध्यममा पनि उचित स्थान दिँदै आएका छन्। यस भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणमा नेपाल देशमा र नेपालभन्दा बाहिर विभिन्न देशमा पनि विभिन्न उल्लेख्य कार्यहरू भएका छन्।

नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणका लागि व्याकरणलेखन, साहित्यलेखन, कोशनिर्माण, पठनपाठन, अनुसन्धान, पत्रिका प्रकाशन र भाषिक आन्दोलन तथा अभियान जस्ता क्षेत्रमा केकस्ता कार्यहरू भएका छन् भन्ने समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर अध्ययन गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो। नेपाल देशको परिचयसँग गाँसिएको र बहुसङ्ख्यक नेपालीको जनजिब्रोको भाषा भएकाले नेपाली भाषाको विकास र विस्तारमा भएका विभिन्न कार्यहरूको विवरणसहित समीक्षात्मक विश्लेषण गर्नु पनि यस कार्यको उद्देश्य हो। नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणको अवस्था र यस भाषाको विकास र विस्तारमा गर्नुपर्ने कार्यप्रति मार्गदर्शन तथा भोलिको बाटो पहिल्याउन घच्चच्याउनु यस अध्ययनको मूलभूत उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा द्वितीयक स्रोतहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित यस लेखमा उपलब्ध अभिलेख सामग्रीहरूबाट तथ्यहरूको सङ्कलन, व्याख्या र विश्लेषण गरी निचोडमा पुगिएको छ। अभिलेख सामग्रीहरूमा सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, समीक्षात्मक तथा अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू संलग्न छन्। यिनै सामग्रीको विश्लेषणबाट निष्कर्षीकरण गरिएको छ।

व्याकरणलेखन

कुनै पनि भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरणमा व्याकरणको भूमिका रहन्छ। व्याकरण भनेको भाषाको नियम हो। भाषाको मानक निर्धारण गर्ने र लिखित भाषालाई स्तरीय बनाउने कार्यमा व्याकरणको स्थान रहेको हुन्छ। जुन भाषाको व्याकरण सशक्त हुन्छ त्यो भाषा त्यति नै शक्तिशाली हुन्छ। नेपाली भाषाको विकासमा पनि व्याकरणलेखनका कार्यहरू निकै अगाडिदेखि हुँदै आएका छन्।

नेपाली भाषाको व्याकरण लेखन कार्यमा जे. ए. एटनको कार्य ऐतिहासिक रहेको छ। यिनको 'नेपाली भाषाको व्याकरण' प्रकाशित छ। यसमा नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषाको प्रयोग भएको छ तापनि यो नेपाली व्याकरणको इतिहासको प्रथम पाइला हो। ब्राइन हुटन होजसनले सन् १८२८ मा गरेको अनुसन्धानमा नेपालका खस वा पर्वतीय, मगर, लिम्बू, सुनुवार, कचारी, हायु, चेपाङ, कुसुन्डा, मुर्मी, नेवार, किराती, लेप्चा, गुरुङ गरी १३ भाषाको उल्लेख गरेका छन्। यस अनुसन्धानमा पहिलोपटक नेपाली भाषालाई खस भाषा भनिएको छ। जोन बिम्सले 'भारतीय भाषाशास्त्रको रूपरेखा' पुस्तकमा एसियाका भाषाहरूको वर्गीकरण गर्ने सन्दर्भमा नेपाली भाषाको चर्चा गरेका छन्। एस् एच् केलगले नेपाली भाषालाई हिन्दी भाषिकाअर्न्तगत राखी नेपाली भाषाका रूपहरू केलाउने काम गरेका छन्। रुडोल्फ हन्लेले पनि गौडिय भाषालाई उत्तरी, पूर्वी, पश्चिमी र दक्षिणीमा वर्गीकरण गरी उत्तरी वर्गमा कुमाउनी, गढवाली तथा नेपाली भाषाको चर्चा गरेका छन्। पादरी टर्नबुलले नेपाली भाषा राजपुताना र पन्जाबको हिन्दीसँग मिल्ने भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्। जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनले भारतीय भाषाहरूको सर्वेक्षणका क्रममा भारतीय आर्यभाषालाई पाँच समूहमा वर्गीकरण गरी केन्द्रीय समुदायको हिमाली वर्गमा नेपाली भाषालाई राखेका छन्। यिनले नेपाली भाषाका ध्वनि र व्याकरणबारे वैज्ञानिक ढङ्गले प्रकाश पारेका छन्। यो दोस्रो नेपाली व्याकरणको पुस्तक हो। सुनीतिकुमार चटर्जीले 'बङ्गाली भाषाको उत्पत्ति र विकास' (सन् १९२६) नामक शोधग्रन्थमा नेपाली भाषा खस अपभ्रंशबाट उत्पन्न भएको मानेका छन्। यिनले अन्य आधुनिक भाषाजस्तै नेपाली भाषा वि.सं. १००० मा जन्म भएको मानेका छन्। यी विदेशी नेपाली भाषा विकासका प्रयासहरू प्रशंसनीय नै छन् तापनि यिनीहरूको कार्यमा समग्र नेपाली भाषाको उत्थानसँगै आफ्ना केही स्वार्थहरू पनि थिए। चन्द्रदेव भट्टले विद्वान्हरूले बिराएको बाटो लेखमा "नेपालसम्बन्धी विगत तीन सय वर्षमा लेखिएका पुस्तक र लेखरचनामा कुनै पनि ठाउँमा नेपाल, नेपाली समाज, नेपाली संस्कृति र परम्पराको प्रशंसा गरेको पाइँदैन" भन्ने उल्लेख गरेका छन् (२०७५, पृ. ७)। जे होस्, यी कार्य नेपाली व्याकरण लेखनमा ऐतिहासिक कार्य भने अवश्य हुन्।

नेपाली भूमिमा र नेपाली वैयाकरणकारबाट पनि नेपाली व्याकरणका क्षेत्रमा प्रशस्त कामहरू भएका छन्। यस कार्यमा सर्वप्रथम मोतीराम भट्टले 'भानुभक्तको जीवनचरित्र' (१९४८) मा नेपाली भाषामा शुद्धता र एकरूपता ल्याउन नितान्त खँचो भएको आशय व्यक्त गरेका छन्। उनले भनेका छन्, "सभ्य समाजमा अशुद्ध गरी छापिँदा हाम्रो गोर्खाभाषाको दुर्दशा भयो..." (भट्ट, २०५१, पृ. २९)। वीरेन्द्रकेशरी अर्यालले वि.सं. १९६३ तिर 'ब र व' को समस्या समाधानका लागि प्रयास गरेका थिए। जयपृथ्वीबहादुर सिंहको कार्य ऐतिहासिक छ। यिनको 'प्राकृत व्याकरण' (१९६९) नेपाल भूमिमा लेखिएको, नेपालमा छापिएको, नेपाली भाषामा लिखित पहिलो व्याकरण हो। हेमराजको 'चन्द्रिका' (१९६९), विश्वमणि दीक्षितको 'गोरखा व्याकरणबोध' (१९६९)

पनि उपजीव्य र मानक नेपाली व्याकरण हुन् । यिनैका आधारमा अन्य नेपाली व्याकरण लेखिएका छन् । सोमनाथ सिग्दालको 'मध्यचन्द्रिका' (१९७६) पनि अर्को व्याकरण हो । 'चन्द्रिका' र 'मध्यचन्द्रिका' लाई उपजीव्य व्याकरण मानेर अन्य व्याकरणका पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन् ।

पारसमणि प्रधान र नगेन्द्रमणि प्रधानको 'सजिलो नेपाली व्याकरण' (१९८९), सोमनाथ शर्माको 'लघुचन्द्रिका' (१९९१), गोपाल पाण्डेका 'रचनादर्पण' (१९९४) र 'रचनाकेशर' (२०००), पुष्करशमशेरको 'सजिलो नेपाली व्याकरण' (२००१), ज्ञानप्रसाद शर्माको 'रचना सहायक' (२००३), पारसमणि प्रधानको 'नेपाली व्याकरण' (२००५), पारसमणि प्रधान र अमरमणि प्रधानको 'प्राथमिक नेपाली व्याकरण' (२०१२), पारसमणि प्रधान र नगेन्द्रमणि प्रधानको 'नेपाली व्याकरण भारती' (२०१५) आदि एकल र संयुक्त व्याकरण लेखनका कार्यहरू हुन् । डिल्लीबहादुर श्रेष्ठ र मणिकुमार उपाध्यायको 'नयाँ नेपाली रचना' (२०१४), देवीप्रसाद काफ्लेको 'नेपाली रचना कुसुम' (२०१४), हर्षनाथ शर्माको 'नेपाली व्याकरणबोध' (२०१६), शेषराज शर्माको 'नेपाली रचना प्रकाश' (२०१८), मणिकबहादुर चित्रकारको 'नेपाली व्याकरण' (२०२१), कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'राम्रो रचना मिठो नेपाली' (२०२३), हर्षनाथ शर्माको 'अनिवार्य नेपाली रचना' (२०२३), मोहनराज शर्माको 'नेपाली व्याकरण परिचय' (२०२४), जनकलाल शर्माको 'नेपाली व्याकरण' (२०२४), तुलसीप्रसाद ढुङ्ग्यालको 'नेपाली रचना शिल्प' (२०२५), पारसमणि प्रधानको 'भाषा प्रवेश नेपाली व्याकरण' (२०२७), ऋषवदेव शास्त्रीको 'व्याकरणको दन्त्य कथा' (२०२७), विष्णुगोपाल र शिवगोपाल रिसालको 'नेपाली भाषा व्याकरण' (२०२७), रामचन्द्र ढुङ्गानाको 'सरल नेपाली व्याकरण' (२०२९), गोपालनीधि तिवारीको 'नेपाली भाषाको बनोट' (२०३०), मोहनराज शर्माको 'शब्द रचना र वर्णविन्यास' (२०३१), नरेन्द्र चापागाईको 'व्याकरण निर्देशिका' (२०३३), रोहिणीप्रसाद चापागाईको 'बृहत् नेपाली व्याकरण' (२०३३), महानन्द सापकोटाको 'नेपाली व्याकरणमा प्रस्तावना' (२०३४), कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'प्रयोगात्मक भाषातत्व' (२०३५), हेमाङ्गराज अधिकारीको 'समसामयिक नेपाली व्याकरण' (२०४९), देवीप्रसाद गौतमको 'फिल्मोरको कारक व्याकरण र नेपाली कारकहरू' (२०५३), माधवप्रसाद पोखरेलको 'नेपाली वाक्य व्याकरण' (२०५४), सुकुम शर्माको 'नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण' (२०५६), देवीप्रसाद गौतमको 'नेपाली रूपान्तरण व्याकरण' (२०५७), ब्रतराज आचार्यको 'आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना' (२०५८), बालकृष्ण पोखरेलको 'नेपाली व्याकरण शारदा' (२०६३), मोहनराज शर्माको 'प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण' (२०७१) आदि पुस्तकहरू प्रकाशित भएका छन् । विभिन्न तहका पाठ्यक्रमलाई आधार बनाई लेखिएका विभिन्न भाषा र व्याकरणका कृतिहरूले पनि नेपाली भाषाको विकासमा योगदान दिएका छन् ।

नेपाली भाषाको शुद्धीकरणका लागि पनि विभिन्न कार्यहरू भएका छन् । नेपाली भाषा प्रकाशन समितिले 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?' (१९९१), गोपाल पाण्डेको 'ह्रस्व दीर्घको सवाइ' (१९९७), हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'चिह्न परिचय' (२०००), वेदनाथ रेग्मीको 'शुद्ध नेपाली' (२०१०), चन्द्रदेव ओझाको 'नेपाली शब्द शुद्धिपत्र' २०१६, हर्षनाथ शर्माको 'नेपाली शब्दशुद्धि' (२०१६), साभा प्रकाशनले सञ्चालन गरेको नेपाली लेखकहरूको गोष्ठी २०२९, त्रिभुवन विश्वविद्यालयले सञ्चालन गरेको नेपाली विषयका शिक्षकहरूको राष्ट्रिय र क्षेत्रीय गोष्ठी २०३४, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित नेपाली भाषा अधिगोष्ठी २०३३, नेपाल

प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा आयोजित नेपाली वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठी २०५७, नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी २०६७ आदिको पनि नेपाली भाषाको विकास र विस्तारमा योगदान रहेको छ ।

नेपाली भाषाको व्याकरण लेखनमा प्रशस्त कार्यहरू भएका देखिन्छन् । कतिपय कार्यहरू सोदेश्यमूलक रहेका छन् भने कतिपय पाठ्यपुस्तककेन्द्री पनि छन् । जे होस्, यी कार्यबाट भाषाको स्तरीकरणका लागि प्रशस्त योगदान प्राप्त भएको छ । नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणका लागि नेपाली व्याकरण परम्पराले पर्याप्त भूमिका खेल्न सक्छ यसर्थ वर्णविन्यास, रूपविन्यास, शब्दभण्डार र वाक्यविन्यासका क्षेत्रमा अभ्र बढी कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

साहित्यलेखन

नेपाली भाषाप्रेमी सर्जकहरूले साहित्यका विधाहरू : काव्य, आख्यान, नाटक र निबन्धमा प्रशस्त साहित्य सिर्जना गरेका छन् । फुटकर कविता, गीत, गजल, हाइकु, लामोकविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, उपन्यास, एकाङ्की, नाटक, निबन्ध, जीवनी, यात्रासाहित्य, संस्करण आदि सबै क्षेत्रका साहित्य सिर्जना गरिएका छन् । यस भाषामा साहित्यका विभिन्न विधामा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक साहित्यिक कृति रचना भएका छन् । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका 'मुनामदन' खण्डकाव्य, 'नेपाली शाकुन्तल' महाकाव्य, 'लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह', गुरुप्रसाद मैनालीको 'नासो' कथासङ्ग्रह, बालकृष्ण समको 'प्रेमपिण्ड' नाटक, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका 'तीनधुमती', 'सुम्निमा' उपन्यास, डायमनशमशेरको 'सेतो बाघ' उपन्यास आदि अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्यिक कृति हुन् । नेपाली भाषाका यी साहित्यिक कृतिहरू लेख्य प्रमाणका रूपमा रहेका छन् । भारतका विभिन्न विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषाका साहित्यिक कृतिहरूको पठनपाठन हुन्छ र त्यहाँ नेपाली भाषा साहित्य विभाग नै सक्रिय रहेका छन् । नेपाली भाषा साहित्य सिर्जनाका हिसाबले सशक्त भाषाका रूपमा रहेको छ ।

कोशनिर्माण

कोशमा सम्बन्धित भाषामा प्रयुक्त मौखिक र लिखित शब्दहरू सङ्कलित गरी वर्णानुक्रममा राखिएका हुन्छन् । कोशमा शब्दका अर्थहरू, तिनको प्रयोग, उच्चाण, स्रोत, निर्माणप्रक्रिया आदि कुराहरू दिइएका हुन्छन् । जुन भाषाको कोश जति शक्तिशाली हुन्छ त्यो भाषा त्यति नै शक्तिशाली र व्यापक हुन पुग्दछ । एकभाषी, द्विभाषी र बहुभाषी गरी कोश तीन प्रकारका हुन्छन् । मोतीराम भट्टका 'उखानको बखान' (१९४५) र 'जान्ने कथा सङ्ग्रह' (१९४५), शिखरनाथ सुवेदीको 'शिखरनाथ भाष्य' (१९५९), महावीरसिंह गढतौलाको 'उखानबखानको प्रवाह' (१९६०), गङ्गाप्रसाद प्रधानको 'नेपाली उखानको पोस्तक' (१९६५), जयपृथ्वीबहादुर सिंहको 'प्राकृत भाषाकोश' (१९६८-६९), देवीदत्त पराजुलीको 'नेपाली कोश' (१९८४), चक्रपाणि चालिसेको 'नेपाली बगली कोश' (१९९८), रामचन्द्र ढुङ्गानाको 'सङ्क्षिप्त नेपाली कोश' (२००७), बालचन्द्र शर्माको 'नेपाली शब्दकोश' (२०१९), महानन्द सापकोटाका 'सरिशब्द' (२०२१) र 'नेपाली शब्द परिचय' (२०३४), हर्षनाथ भट्टराईको 'बृहत् नेपाली शब्दकोश' (२०२३), पारसमणि प्रधानको 'सानो नेपाली कोश' (२०३९), नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०४०), वसन्तकुमार शर्माको 'नेपाली शब्दसागर' (२०५७), हेमाङ्गराज अधिकारी र बद्धीविशाल भट्टराईको 'प्रायोगिक नेपाली शब्दकोश' (२०६१), सुरेन्द्र चापागाईंको 'सङ्क्षिप्त नेपाली

शब्दभण्डार' (२०६७), वसन्त कुमार नेपालको 'नेपाली क्रियाहरूको कोश' (२०७२), टड्कदत्त बरालको 'तद्भव नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश' (२०७६) नेपाली भाषाका कोशहरू हुन् । यी एकभाषिक कोश हुन् ।

नेपाली भाषा र अन्य कुनै भाषासँग सम्बन्धित द्विभाषिक कोशहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । एम मिरन्डोको 'बेसिक गोर्खाली ग्रामर एन्ड भोक्याबलरी' (सन् १८४९), ए टर्नबुलको 'नेपाली ग्रामर र भोक्याबुलरी' (सन् १८८३), एम इ जी डब्लु मोनेको 'गोर्खाली म्यानुअल' (सन् १९१८), आर किलगौर, एच सी डड्कन तथा जिपी प्रधानको 'इङ्लिस नेपाली डिक्सनरी' (सन् १९२३), सर राल्फ लिली टर्नरको 'नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिपरक शब्दकोश' (सन् १९३१), एफ देवरको 'नेपालिज भोक्याबुलरी' (सन् १९३१), पुष्करशमशेरको 'नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश' (१९९३), कृष्णप्रसाद ढुङ्गानाको 'सङ्क्षिप्त नेपाली हिन्दीकोश' (२०१९), अच्युतबहादुर सिंहको 'नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश' (२०२०), नाकामुराको 'नेपाली जापानी कोश' (२०२२), फणीन्द्रप्रसादको 'संस्कृत नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०५७), चूडामणि गौतमको 'नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश' (२०५८), श्रीधर लोहनी र रामेश्वरप्रसाद चालिसेको 'एकता नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश' (२०६७), प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७१) आदि द्विभाषिक कोशहरू हुन् ।

स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाभन्दा भिन्न भएको अनेकभाषी कोशलाई बहुभाषी कोश भनिन्छ । नेपाली भाषा र अन्य भाषासम्बन्धी यस्ता कोशहरूमा पनि निर्माण भएका छन् । गङ्गाप्रसाद प्रधानको अङ्ग्रेजी, हिन्दी, नेपाली शब्दकोश (१९६५), इमानसिंह चेमजोडको लिम्बू, नेपाली, अङ्ग्रेजी शब्दकोश (२०१८), उत्तरबङ्गाल विश्वविद्यालयको 'नेपाली, हिन्दी, बङ्गाली शब्दकोश' (२०४१), आनन्दरत्न ब्रजाचार्यको नमस्ते शब्द सङ्ग्रह (नेपाली, नेवारी, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, २०४३), डेविस एलिसको 'मैथिली, अङ्ग्रेजी, नेपाली शब्दकोश' (२०५४), वसन्त र विनय शर्माको 'नेपालको नेपाली अङ्ग्रेजी संस्कृत शब्दकोश' (२०७३) आदि बहुभाषिक कोशहरू हुन् ।

कोशनिर्माणका आधारमा नेपाली भाषाले सशक्त भाषाका रूपमा आफ्नो परिचय बनाएको छ । नेपाली भाषामा एकभाषिक, द्विभाषिक तथा बहुभाषिक तीनै खाले कोशहरू निर्माण भएका छन् । यिनले नेपाली भाषाको विकास, मानकीकरण, आधुनिकीकरण र अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्नमा भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

पठनपाठन

नेपाली भाषा नेपाल राज्य तथा नेपाल राज्यभन्दा बाहिरका विभिन्न शिक्षालयहरूमा पठनपाठन हुन्छ । पठनपाठनका लागि भाषिक प्रयोक्ता, राज्यको नीति एवम् पाठ्यक्रमले भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसका लागि सम्बन्धित भाषाका पाठ्यपुस्तक, साहित्यिक तथा भाषिक कृतिहरू, दक्ष जनशक्ति आदिको पनि आवश्यकता हुन्छ । नेपाली भाषामा यी सबै कुराहरू पर्याप्त मात्रामा छन् । यस भाषाको अनौपचारिक शिक्षाको आरम्भ यसको विकाससँगै भए पनि औपचारिक शिक्षाको शुभारम्भ भने वि.सं. १९५८ मा बभ्राङ्गी राजा जयपृथ्वीबहादुर सिंहको सत्प्रयासद्वारा निर्मित 'अक्षराङ्क शिक्षा' नामक पुस्तक प्रकाशन भएपछि भएको हो । यो पुस्तक नै नेपाली भाषाको पठनपाठनलाई आधार बनाई लेखिएको पहिलो पुस्तक हो । यसपछि नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तक लेख्ने क्रम आरम्भ भयो । वर्तमानसम्म आइपुग्दा पठनपाठनका दृष्टिले असङ्ख्य पुस्तकहरू संस्थागत प्रयास

तथा व्यक्तिगत प्रयासमा नेपाली भाषामा लेखिएका छन् । जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड, साभा प्रकाशन, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र तथा अन्य विभिन्न प्राइभेट पब्लिकेसनले नेपाली भाषाका पाठ्यपुस्तकहरू लेखन तथा प्रकाशनको प्रबन्ध मिलाएका छन् । नेपालमा तल्लो तहदेखि स्नातकोत्तर तथा एमफिलसम्म नेपाली भाषाको पठनपाठन हुन्छ, साथै विद्यावारिधि अध्ययन र अनुसन्धान पनि नेपाली भाषामा गरिन्छ । आधारभूत तथा माध्यमिक तह (कक्षा १२) सम्म अनिवार्य विषयका रूपमा नेपाली विषय पठनपाठन हुन्छ । कक्षा ११ र १२ मा ऐच्छिक विषयका रूपमा नेपाली विषयको पठनपाठन गर्न सकिन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातक तहका मानविकी र शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा अनिवार्य नेपाली र ऐच्छिक नेपालीको पठनपाठन भइरहेको छ । यसै विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर तहको मानविकी र शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा नेपाली विषयको शिक्षण सिकाइ गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

कुनै पनि भाषाको सशक्तता त्यसको प्रयोग र पठनपाठनको अवस्थाको आधारमा निर्धारण गरिन्छ । पठनपाठनका लागि राज्यको भाषिक नीतिले पनि भूमिका खेलेको हुन्छ । कुनै पनि देशमा आफ्ना बहुसङ्ख्यक नागरिकले मातृभाषामा रूपमा प्रयोग गर्ने तथा देशको परिचयसँग गाँसिएको, ऐतिहासिक महत्व रहेको भाषा संरक्षण गर्ने तथा त्यस्तो भाषाको विकास र विस्तारलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने नीति लिएको हुन्छ, पठनपाठनमा अनिवार्य व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालका सन्दर्भमा नेपाल देशसँग सम्बन्धित, बहुसङ्ख्यक मातृभाषाका वक्ता रहेको नेपाली भाषामा पठनपाठनमा अनिवार्य गरिनु आवश्यक छ । यो र त्यो बहानामा यस भाषालाई कमजोर देखाउनु वा देखाउने प्रयास गर्नु राम्रो कार्य मान्न सकिँदैन । यस भाषाको पठनपाठनको दायरालाई वर्तमानको भन्दा अझ फराकिलो बनाउनु आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

अनुसन्धान

कुनै पनि भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणमा त्यस भाषामा भएका तथा गरिएका अनुसन्धानले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी विभिन्न अनुसन्धानहरू भएका छन् । नेपाली भाषाको विकासमा यी अनुसन्धानहरूको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय र यसअन्तर्गतका क्याम्पसहरूमा नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी स्नातक, स्नातकोत्तर, एमफिल र विद्यावारिधिका विभिन्न अनुसन्धानहरू भएका छन् । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी विद्यावारिधिका अनुसन्धान भएका छन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपाली भाषा केन्द्रीय विभाग, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, नेपाली भाषाशिक्षण विभागमा पनि विभिन्न अनुसन्धान भएका छन् । नेपाल सरकार, विश्वविद्यालय अनुसन्धान आयोग, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान तथा अन्य विभिन्न सङ्घ संस्थाबाट पनि नेपाली भाषा र साहित्यसम्बन्धी अनुसन्धानका कार्यहरू भएका छन् ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहका नेपाली भाषासम्बन्धी चक्रपाणि खनालको 'डोट्याली भाषिकाको वर्णविश्लेषण र अर्थसहित शब्दसङ्कलन' (२०३६), हरिप्रसाद शर्माको 'बैतडेली भाषिकाको शब्दसङ्कलन' (२०३६), लेखनाथ गुरागाईको 'नेपाली नामधातुको बनोट प्रक्रिया' (२०३८), बद्रीविशाल भट्टराईको 'भर्रोवादी आन्दोलन' (२०४०), मुरलीधर घिमिरेको 'नेपाली समस्त शब्दको निर्माणप्रक्रिया' (२०४९), लीला ढकालको 'नेपाली भाषामा द्विरुक्ति प्रक्रिया' (२०४९), यमनाथ तिमिसनाको

‘सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपाली भाषिकाको निर्धारण’ (२०५०) आदि कार्य भएका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०५५, पृ. ८९-१२६) । विद्यावारिधि अनुसन्धानहरूमा नेपाली भाषासम्बन्धी भएका कार्यमा बल्लभमणि दाहालको ‘अ डिस्ट्रिक्ट्स अफ नेपाली : लिटरेरी एन्ड कोलोक्वेल्’ (२०३१), चूडामणि बन्धुको ‘रिलेटिभइजेसन इन नेपाली’ (२०३७), तारानाथ शर्माको ‘द एक्जलरी इन नेपाली’ (२०३७), जगत्कुमार क्षेत्रीको ‘नेपाली भाषा र साहित्यको विकासमा नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जीलिङको भूमिका’ (२०४३), जयराज आचार्यको ‘अ डिस्ट्रिक्ट्स ग्रामर अफ नेपाली’ (२०४६), माधवप्रसाद पोखरेलको ‘कम्पेरेटिभ एनालाइसिस अफ नेपाली साउन्ड सिस्टम’ (२०४६), हेमाङ्गराज अधिकारीको ‘नेपाली कारकीय व्यवस्थाको अध्ययन’ (२०४६), रामविक्रम सिजापतिको ‘जुम्ली भाषिकाको वर्णनात्मक अध्ययन’ (२०५०), देवीप्रसाद गौतमको ‘नेपाली पदावली व्यवस्था’ (२०५३), नरेन्द्रप्रसाद चापागाईंको ‘नेपाली अनुकरण शब्दको व्याकरण’ (२०५५) आदिको स्थान उपलब्धिपूर्ण रहेको छ (शर्मा र लुइटेल्, २०५५, पृ. ८९-१२६) ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्रद्वारा नेपाली भाषासम्बन्धी भएका विद्यावारिधि अनुसन्धानहरूमध्ये लक्ष्मीराज पण्डितको ‘बभाडी नेपालीको अध्ययन’ (२०६९), हर्कबहादुर शाहीको ‘अछामी भाषाको अध्ययन’ (२०७०), शखिशरण सुवेदीको ‘नेपाली टुक्काको अर्थवैज्ञानिक विश्लेषण’ (२०७१), मोहनप्रसाद भट्टको ‘डडेल्धुराली भाषाको अध्ययन’ (२०७१), बलदेव शर्मा अधिकारीको ‘नेपाली वर्णविन्यासमा संस्कृतको प्रभाव’ (२०७२), चूडामणि पाण्डेयको ‘बैतडेली भाषाको अध्ययन’ (२०७२) आदिको स्थान रहेको छ (दाहाल र अन्य, २०७३, पृ. २०-३०) ।

अनुसन्धानले भएका कार्यहरूको व्यवस्थापन तथा सत्यापन गर्दछ भने नयाँ तथ्यको खोजी पनि गर्दछ । अनुसन्धानले भाषिक विकास क्रममा भएका कुराहरूको खोजीनीति गर्दछ । यसले भाषाको ऐतिहासिक, तुलनात्मक तथा वर्णनात्मक पक्षको खोजी, अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ ।

पत्रपत्रिका प्रकाशन

नेपाली भाषाको विकास र विस्तारमा पत्रपत्रिकाको योगदान रहेको छ । नेपाली भाषाको पत्रपत्रिकाको इतिहासमा ‘गोरखा भारत जीवन’ नै पहिलो पत्रिका मान्न सकिन्छ (देवकोटा, २०५९, पृ. ४२) । यो पत्रिका भारतीय भूमिबाट प्रकाशित भएको थियो । दार्जीलिङबाट ‘गोर्खे खबरकागज’ वि.सं. १९५८, ‘चन्द्रिका’ वि.सं. १९७४, ‘आदर्श’ वि.सं. १९८७, ‘नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिका’(वि.सं. १९८९), ‘खोजी’ वि.सं. १९९८, कालिपोडबाट ‘नेबुला’ वि.सं. १९९१ पत्रिका प्रकाशित भएका छन् । बनारसबाट सदाशिव शर्माद्वारा सम्पादित ‘उपन्यास तरङ्गिनी’ वि.सं.१९५९, रसिक समाजको सम्पादनमा ‘सुन्दरी’ वि.सं. १९६३, राममणि आदीको सम्पादनमा ‘माधवी’ वि.सं. १९६५, माधवप्रसादको सम्पादनमा ‘चन्द्र’ वि.सं. १९७१, सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा ‘गोर्खाली’ वि.सं. १९७२, काशीबहादुर श्रेष्ठको सम्पादनमा ‘उदय’ वि.सं. १९९३, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको सम्पादनमा ‘युगवाणी’ वि.सं. २००४ आदि प्रकाशित भएका छन् । बनारसबाट ‘गोर्खाली’ वि.सं. १९७२, ‘राजभक्ति’ वि.सं. १९८३, सिलाडबाट ‘गोर्खासेवक’ वि.सं. १९९२, देहरादुनबाट ‘गोर्खासंसार’ वि.सं. १९८३, ‘तरुणगोर्खा’ वि.सं.१९८५, कोलकाताबाट ‘गोर्खा’ वि.सं. २००१, ‘नेपालपुकार’ वि.सं. २००५ पत्रिका प्रकाशित भएका छन् । ‘गोर्खासेवक’ (सन् १९३६), ‘हिमाद्री’ (१९४८, गुहाटी), ‘गोर्खादीप’ (१९५५, गुवाहाटी),

‘प्रभात’ (१९५५, दरभङ्गा), ‘प्रभात’ (१९५९, दरभङ्गा), ‘मुक्ति’, (१९५९, डिम्बोई), ‘कोपिला’ (१९६०, डिम्बोई), ‘हाम्रो ध्वनि’ (१९७५, गुवाहाटी), ‘बिन्दु’ (१९६२, लामडिङ), ‘देशवार्ता’ (१९९१, तेजपुर) आदि पनि भारतीय भूमिमा प्रकाशित भएका छन्। नेपाली साहित्य परिषद् असमद्वारा ‘सलेदो’, ‘परिषद्पत्र’ १ देखि ५ सम्म र विभिन्न स्मृतिग्रन्थहरू प्रकाशित छन्। यी पत्रिकामा नेपाली भाषामा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, लेखरचना, समालोचना प्रकाशित भएका छन्। नेपालभूमिमा ‘गोरखापत्र’ (१९५८), ‘शारदा’ (१९९१), ‘युगवाणी’ (२००४), ‘प्रगति’ (२०१०), ‘रूपरेखा’ (२०१७), ‘रत्नश्री’ (२०२०), ‘मधुपर्क’ (२०२५), ‘गरिमा’ (२०३८), ‘समकालीन साहित्य’ (२०४६), ‘प्रज्ञा’ (?) जस्ता पत्रिको भूमिका पनि महत्वपूर्ण रहेको छ। यिनले नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण कार्यमा यथेष्ट कार्य भएको बुझिन्छ।

भाषिक आन्दोलन तथा अभियान

नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरणका क्रममा विभिन्न भाषिक आन्दोलन तथा अभियानहरू सञ्चालन भएका थिए। यसक्रममा पहिलो भाषिक आन्दोलन राममणि आदीको नेतृत्वमा भएको ‘हलन्त बहिष्कार आन्दोलन’ (वि.सं. १९६५) एक हो। यस आन्दोलनले नेपाली भाषाको शुद्धीकरण अभियानमा हलन्त लेखन नहुने विचार स्थापित गर्न खोजेको थियो। यस भाषिक आन्दोलनलाई लेखनाथ पौड्याल, चक्रपाणि चालिसेहरूले सघाएका थिए। यसपछिको ‘भर्रोवादी नेपाली आन्दोलन’ (वि.सं. २०१३) लाई दोस्रो भाषिक आन्दोलन मानिन्छ। यस आन्दोलनले नेपाली ठेट शब्दको प्रयोगलाई जोड दिएको थियो। नेपाली जनमानसमा चलनचल्तीमा आएका तर स्तरीकृत मानकीकरण नभएका शब्दलाई मानकीकरण गरी शब्दभण्डारवृद्धिमा जोड दिने काम यस आन्दोलनले अगाडि सारेको थियो। नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान र भानु प्रतिष्ठानको संयुक्त आयोजनामा काँकरभिट्टामा भएको अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी (वि.सं. २०७२) सम्पन्न भएको थियो। नेपाल, भारत, भुटान र म्यानमारका नेपाली भाषाविद्हरूको उपस्थिति रहेको सो गोष्ठीमा नेपाली भाषा प्रयोगको वर्तमान अवस्था र सामाजिक भूमिका तथा मानकीकरणसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यपत्र प्रस्तुत गरी अन्तर्क्रिया भएको थियो। नेपाली भाषाको विश्वव्यापी प्रयोगको अवस्थालाई सहजीकरण गर्ने, नेपाली भाषाको मानक शब्दकोश निर्माण तथा व्याकरणानुरूप भाषाको प्रयोगमा जोड दिने, नेपाली भाषा विभिन्न भाषाभाषीको साझा सम्पर्क भाषा भएकाले यसलाई सरल र सुबोध भाषाका रूपमा विकास गर्ने, लेख्य मानक र कथ्य मानक निकटस्थ बनाउने, नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणका लागि यथेष्ट कार्य गर्ने यसको घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएको थियो।

नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरणका क्रममा विभिन्न संस्थागत प्रयास तथा अभियानहरू सञ्चालन भएका थिए। मोतीराम भट्टको सक्रियतामा गठित मोतीमण्डली, गोरखा भाषा प्रकाशन समिति (१९७०), नेपाली भाषा प्रकाशन समिति (१९९०), भाषानुवाद परिषद् (१९९८), मदन पुरस्कार गुठी (२०१२), नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०१४), त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०१६), नेपाली साहित्य संस्थान (२०१९), साझा प्रकाशन (२०२०), भाषाआयोग (२०७३) जस्ता विभिन्न संस्थाहरूको स्थापनाको मूल उद्देश्य नेपाली भाषा र साहित्यको विकास, संरक्षण र संवर्द्धन गर्नु रहेको थियो। यी सङ्घ संस्थाहरूले विभिन्न अभियान तथा कार्यहरू गरेका थिए। कतिपय संस्थाहरूले वर्तमानमा पनि विभिन्न कार्यहरू गरिरहेका छन्। यी कार्यले नेपाली भाषाको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्।

निष्कर्ष

संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै विक्रमको दसौँ शताब्दीदेखि नेपालमा प्रचलन भएको नेपाली भाषाले ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा धेरै प्रगति र उन्नति गरेको छ। यो भाषा नेपालमा बहुसङ्ख्यक नेपालीले मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन् भने माध्यम भाषा र सम्पर्क भाषाका रूपमा विभिन्न भाषाभाषी नेपालीहरूले प्रयोग गर्दछन्। नेपालीहरू नेपालभन्दा बाहिर जहाँ पुगेका छन् त्यहाँ यो भाषा पुगेको छ र त्यहाँका नेपालीले यो भाषामा सामाजिक व्यवहार पनि गर्दछन्। कतिपय देशमा विदेशी भाषाको रूपमा यसले महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको छ।

नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणका लागि यसको स्थापना कालदेखि नै संस्थागत तथा व्यक्तिगत रूपमा विभिन्न कार्यहरू भएका छन्। गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय आदि सङ्घ संस्थाहरू नेपाली भाषाको विकास र विस्तारमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने संस्थाहरू हुन्। नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा व्याकरणलेखन, कोशनिर्माण, पुस्तक प्रकाशन, पत्रपत्रिका प्रकाशन, विभिन्न भाषिक आन्दोलन आदि जस्ता कार्यहरू भएका छन्। विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, स्नातक र एमएका शोधपत्र तथा लघुअनुसन्धान जस्ता कार्यहरूले पनि नेपाली भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। नेपाली भाषाका क्षेत्रमा हलन्त बहिष्कार, भर्रवादी आन्दोलन र मानक नेपाली भाषा आन्दोलन जस्ता अभियानहरू पनि भएका छन्। प्रस्तुत कार्यहरूबाट नेपाली भाषाको मानकीकरण, आधुनिकीकरण, स्तरीकरण, समुन्नयन तथा संवृद्ध भएको छ तर यतिले मात्र सन्तुष्ट हुन सकिँदैन। यसको विकास, विस्तार, मानकीकरण र आधुनिकीकरण क्रमशः अरू संस्थागत तथा व्यक्तिगत रूपमा तथा नीतिगत तहमै विभिन्न कार्यहरू हुनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- दहाल, विष्णुप्रसाद र अन्य (सम्पा., २०७३), *अनुसन्धान प्रकाश* (वर्ष ९, पूर्णाङ्क ४), भक्तपुर : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र।
- देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर (२०५९), *नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहास* (तेस्रो संस्करण), ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- नेपालको संविधान*, (२०७२), काठमाडौँ : नेपाल सरकार।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा., २०५५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (सातौँ संस्करण), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- बन्धु, चूडामणि (२०५२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (पाचौँ संस्करण), ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- भट्ट, चन्द्रदेव (२०७५), विद्वानहरूले बिराएको बाटो, *कान्तिपुर* (१५, वैशाख २०७५), पृ. ७।
- भट्ट, मोतीराम (२०५१), *कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५५), *शोधविधि* (दोस्रो संस्करण), ललितपुर : साभा प्रकाशन।